

PAMLÉNYI ERVIN

A historiográfia tárgyáról és módszeréről

Mikor 1962-ben véget ért — helyesebben egy időre félbeszakadt — a szovjet történészek széleskörű vitája a historiográfia tárgyáról és kutatási szempontjairól, M. V. Nyecskina akadémikus, a historiográfiai Tudományos Tanács vezetője, a hatkötetes szovjet historiográfiai összefoglalás főszerkesztője, vitázó cikkében finoman utalt arra, hogy „a historiográfia tárgyának kérdése még sokáig le fogja kötni a történészek figyelmét”. S valóban igazra lett: a vita azóta is folyik s közben természetesen, a tárgy és a módszer szabatos definíciója nélkül — mint oly sokszor a tudományok történetében — a történetírás története rendkívül gyorsan fejlődik, gazdagodik, nagy szintézisekig jut el és szilárd helyet biztosít magának a történettudomány különböző területei, ágai között.

Azt azonban, hogy alapvető fogalmainak értelmezése körül még ma is meglehetősen bizonytalanság, sok félreértés van, azzal is bizonyíthatjuk, hogy magát a *historiográfia* szót, tehát elnevezését sem használjuk egyértelműen, következetesen; a historiográfia megjelölést sok nyelvterületen még ma is eredeti értelmében használják, nem a történetírás történetét, hanem magát a történetírást értve rajta; — Eduard Fueter immár klasszikussá vált összefoglaló munkájának is a címe: *Geschichte der neueren Historiographie*. Kétségtelen, hogy a marxista tudományosságból elterjedve ma már szélesebb körben is meggyökerezett az az értelmezés, mely szerint a historiográfia nem annyira a történetírást magát, hanem a történetírás történetét jelenti.

Másrészt pedig félreértésekre ad okot az is, hogy nem egyszer beszélünk egy-egy téma vagy problémakör historiográfiai megközelítéséről is: ilyenkor azonban a legtöbb esetben a vizsgálat hangsúlya nem a történetírás történetére esik, nem ennek a stúdiumnak a sajátos problematikája kerül a középpontba, hanem többnyire a választott téma, korszak vagy probléma felfogásának története a történetírásban; a kutató figyelmét — ez utóbbi esetben — nem annyira a történetírás fejlődésének törvényszerűségei kötik le, mint inkább az adott téma felfogásának változásai. Az ilyenfajta megközelítések rendszerint a tárgyalás során lassan el is ejtik a historiográfia fonalát és szerzőik áttérnek, mintegy *bevezetés* után, saját nézeteik, adataik ismertetésére. (Ilyenfajta — a historiográfiai kutatás számára nagy értékű — munkának tekinthetők egyes monográfiák, disszertációk bevezető, historiográfiai jellegű fejezetei is, valamint azok a tanulmányok, amelyek egy téma, kérdéskör, probléma új történeti irodalmát, kutatásának irányait tekintik át az aktuális tájékoztatás céljából.)

A historiográfiai tárgyalás itt említett, két fő formája közötti, egyre világosabbá váló differencia indíthatott nemrégiben egy alapos szovjet historiográfust arra, hogy javasolja: a „historiográfia” kifejezést csak akkor használjuk, ha egy bizonyos témához, problémához kapcsolódó történeti irodalom áttekintéséről

van szó; a történettudomány történeteként értelmezett, felfogott historiográfiát pedig így is kell nevezni: a történettudomány története.

Ezzel a rövid, jelentéstani elemzéssel azonban már tüstént a sűrűjébe is érkezünk a historiográfia tárgya körüli problémáknak. Ennek értelmezése ugyanis az elmúlt fél században nemcsak a polgári, hanem a marxista tudományosságban is löbb vonatkozásban módosult. Itt nincs lehetőség a múlt század kezdetétől — mikor Göttingában Gatterer az első historiográfiai munkát praktikus célból összeállította — végigkísérni a fejlődést. Inkább mindjárt arra utalnánk, hogy Fueter nagy munkájának tárgyát a következőképpen határolja körül: műve „megkísérli az európai történetírás történetét a humanizmus korától a jelenkorig megírni, de nem kívánjasm a történetfilozófia történetét, sem a tudományos kutatás és kritika történetét, mint ilyen, tárgyalni. A történeti teóriákat és a történeti kutatás módszerét csak annyiban érinti, amennyiben ezek a történetírás fejlődésére hatást gyakoroltak. Azokból a változásokból, amelyek az európai népek történetfelfogásában az újkor folyamán végbementek, csak azokat említi, amelyek a történészek ábrázoló műveiben kifejezésre jutottak. Nagyon keveset kíván szólni azokról is, akik programot, útmutatást akartak nyújtani a történészek számára.”

S itt most el kell tekintenünk attól, hogy megvizsgáljuk, hogyan váltotta be Fueter munkája ezt a programot. Szerencsére nem teljesen; mint a jó történeti munkák általában, műve többet tartalmaz, mint amit ígér. S érthetően el kell tekintenünk attól is, hogy nyomon kövessük, akárcsak a legjelentősebb összefoglalásokban is, a polgári historiográfia fejlődését, amelynek súlypontja Németországból lassan az angolszász világba került át. Amit itt meg kell jegyeznünk, mielőtt egyetlen, — nagyon is merész mozdulattal — a jelenhez nyúlnánk át, hogy Fueter programját, amelyet idéztünk, a historiográfia *mai* szemszögéből meglehetősen szűknek, kissé redukálnak látjuk. Ez a szűkösség persze maga is igen relatív, hiszen a kutatási terület még így is szinte felmérhetetlenül nagy. S ez a szűkösség nem is feltétlenül hátrány, hiszen a tárgy ésszerű korlátok közé szorítása nem jelenti egyúttal a szerző korlátoltságát is. Ilyen szempontból tekintve lehetőknek látszik akár a történelmi ismeretek felhalmozódásának folyamatát azaz a forrásanyag kialakulásának történetét, sőt, még a módszer fejlődésének történetét is eleve kizárni egy *összefoglaló* munka keretei közül. Ami azonban már túlmegy az ökonomikus megoldások kérdésén, az a történelmi teóriák, a történetfelfogás programszerű elválasztása a történetírás történetétől. Ily módon a történettudomány történetének organikus tényezője kívül kerül a vizsgálat körén s a historiográfiai elemzés egyik legfontosabb láncszeme hiányoznék.

Mielőtt számbavennénk a lehetséges ellenvetéseket, hadd utaljunk itt Herbert Butterfield felfogására is, aki nyugaton jelentős, bár kissé konzervatív történésznek, historiográfusnak számít. Az ő, körülbelül másfél évtizeddel ezelőtt kifejtett véleménye szerint, a historiográfiai kutatás *fő tárgya* a kutatás technikájának a fejlődése, a történetírás egyre tudományosabbá válásának a története, a és források kritikai kezelésében történő fejlődés, előrehaladás története. Hasonló a felfogása a másik általánosan használt összefoglalás szerzőjének, G. P. Goochnak is, aki — igaz, hogy régebben, — a historiográfia tárgyát a következőkben látta: a fejlődés összefoglalása, legjobb szakembereinek bemutatása; felmérése azoknak a vallási, politikai és faji hatásoknak, amelyek egy-egy híres könyv szerzőjét érték, s végül a művek hatásának az analízisének. Ha ebben a meghatározásban vannak is új mozzanatok, amelyek az eddigiekben nem jutottak érvényre, — a történetíráson kívüli, bizonyos társadalmi tényezőkre

gondolunk — még mindig kevés hely jut ezek között a szemléleti, teoretikus elemeknek.

Mielőtt eddigi gondolatmenetünket megkísérelnénk összegezni, talán nem lesz felesleges még egy bizonyítékot hozni: egy pillantást vetni arra a bírálatra, amelyet nemrégiben Butterfield írt a vezető angol történeti folyóiratban Georg G. Iggers: A német történeti koncepció című munkájáról. Georg G. Iggers kötete a XIX—XX. századi német történetírás kritikai vizsgálata, demokratikus állásponttól történő mélyreható elemzése a Ranke-tól máig tartó fejlődésnek; szerzője egyáltalán nem hallgat arról a súlyos felelősségről sem, amely a német historizmust az első és második világháborúval, a fasizmussal kapcsolatban terheli. Iggers munkájának alapvető mondanivalója az, hogy ki kell küszöbölni a német történettudományból a konzervatív, állam-centrikus, irracionális elemeket, mindazt, ami akadályozza a németiség visszatérését a nyugati demokratikus népek szellemi családjába. Noha ezt a gondolatmenetet és a német történetírás ilyen kritikáját Butterfieldnek — papírforma szerint, — rokonszenvvel kellene fogadnia, — bírálatában, nagyon udvarias formában, számos fenntartását juttatja kifejezésre. A recenzióknak vannak nagyon elgondolkoztató szempontjai is, felvet Iggers könyvével kapcsolatban reális problémákat is, — ezekre még vissza is térnénk —, de nem is leplezi idegenkedését Iggers módszerétől, attól ti., hogy munkájában, historiográfia gyanánt, a német történetírás fővonulatához tartozó szerzők elméleti feltételezéseinek és az általuk vallott politikai értékeknek értelmező, kritikai analizisét találja. Rendre sorolja fel e célkitűzéssel szembeni észrevételeit: vitathatónak tartja, hogy a német történeti iskolát ennyire filozófiai szempontból kell-e tárgyalni; azzal vádolja Iggerst, hogy a korábbi idők történészeit filozófiai és politikai teszteknek veti alá, melyek a jelen nézeteit tekintik mércének; végül is határozottan kijelenti: a filozófiai jellegű eszmék tanulmányozása nem helyettesítheti a történetírás konkrétabb történetét.

Hiba lenne, ha Butterfield ellenszenvét a historiográfia teoretikus elemei iránt általánosan tekintenénk, de hasonlóképpen hibás lenne az is, ha teljesen elszigeteltnek tartanánk. Fejtegetéseinknek még látszólag sem mond ellen az utóbbi két évtizedben a történetelméleti irodalom megélénkülése a polgári tudományban, minthogy az idevágó kezdeményezések egyáltalán nem a historiográfusok, néha még nem is történészek, hanem szociológusok és filozófusok részéről indulnak ki, s ennek megfelelően egyáltalán nem a történettudomány teoretikus elemeinek szerves *történetét* vizsgálják, nyújtják, hanem saját társadalmi viszonyaikat tükröző új és új koncepciókat fejtenek ki, — ha ennek során nem egyszer szükségszerűen vissza-vissza is nyúlnak a régi teoriákhoz.

Hadd hangsúlyozzuk újra, a polgári historiográfiában sem a teoretikus elemek teljes kikapcsolásáról van szó, inkább a historiográfia tárgya belső arányainak lassú eltolódásáról a teoriától a praktikum felé, egy olyan tendenciáról, amely megfelel a mai polgári történettudomány azon tendenciájának, amely elkerüli az elvi problematika szféráját és inkább a vizsgált terület extenzív bővítésén munkálkodik. Ugyanennek a folyamatnak kifejeződése, a forráskritika, forráskutatás és felhasználás módszertani kérdéseinek preferálása már magában a jelenkori történetírásban is, de a historiográfiai vizsgálatokban különösen.

Túl messzire mennénk azonban, ha itt annak a nagy ellentmondásnak a tárgyalásába is belebocsátkoznánk, amely a mai polgári történetírás metodológiai fejlettsége és történetelméleti színvonala között fennáll. Annyi bizonyos, hogy a történelem a történeti kritika nélkül nem válhat igazi tudománnyá, —

amint erre egy marxista történetfilozófus, V. F. Aszmusz rámutat —, de ez csak elengedhetetlen és nem elégséges feltétele ennek a folyamatnak. Az igazi történettudományi problémák — a historiográfiában különösen, — voltaképpen csak a forrásanyag filológiai kritikája, feldolgozása után kezdődnek, amikor megkezdődik annak a társadalomtörténeti és eszmetörténeti folyamatnak reprodukálása, amelynek bonyolult áttételeken történő eredményeképpen egy történetírói mű, egy történeti koncepció létrejött.

Más irányú a marxista historiográfia fejlődésének menete: a historiográfia tárgyköre itt az elmúlt két évtizedben inkább tágult, szélesedett, egyre nagyobb területeket ölelt fel. A szovjet historiográfiai irodalom saját fejlődésének vonalát elemezve, (hiszen a historiográfiának is van saját története,) úgy látja, hogy kezdetben a historiográfiát a társadalmi-politikai gondolkodás egyik válfajának történeteként kezelték. Később már mint a történettudomány történetét fogták fel, majd eljutottak addig a pontig, ahol a historiográfia legszélesebb körben felöleli az összes történelmi tárgyú kulturális alkotást, az összes megjelenési formájában megragadott történelmi ismereteket. Az a szovjet történész, aki a historiográfia tárgyának módosulását gazdag anyag alapján, nagy gonddal végigkísérte, utal a historiográfia tárgyának e legszélesebb értelmezésére, Mavrogyin, az ismert szovjet történész e munkájára, aki a Pugacsov-felkelés historiográfiájának áttekintése során, elemezte a szépirodalomnak, a népköltészetnek, sőt a képzőművészetnek is a felkeléssel foglalkozó alkotásait, — ilyen módon inkorporálva a historiográfia tárgykörébe mindazt, ami a szellemi kultúrában a felkelés kapcsán létrejött, — amivel azután historiográfus kollégái nem teljesen alaptalan bírálatát is kiváltotta. A historiográfia tárgyának ilyen széles felfogása, ha nem is gyakori, de nem egyedülálló a szovjet történettudományban. Az ilyenfajta vizsgálatok egyébként rendkívül hasznosak, — de az irodalmi, képzőművészeti alkotások elemzése más módszertani elvek alkalmazását kívánja meg, mint amilyenekkel a történettudományi művekhez közeledünk.

Úgy tűnik, hogy a marxista historiográfiában a tárgy leginkább logikus és szabatos definiálását a nálunk is ismert L. V. Cserepnyin professzornak köszönhetjük. Véleménye szerint a historiográfia tárgya 1. a történettudományi ismeretek felhalmozódásának folyamata, 2. a történeti források elemzése módszertanának és technikájának fejlődése. (Ez a két terület — jegyzi meg, — szorosan kapcsolódik a forráskutatás problematikájához.) Továbbá mint 3. a történetkutatás problematikájának a változása, s végül 4., a legfontosabb: azoknak az elméleteknek fejlődése és változása, amelyek kiindulópontul szolgáltak a történelmi folyamat vizsgálatához. Szükséges még ehhez hozzáfűzni a szerző két, kiegészítésjellegű megjegyzését, egyrészt arra vonatkozólag, hogy bizonyos időszakok uralkodó történetelméletei szorosan összefüggnek a korszak jellemző filozófiai és politikai nézeteivel, és e nézetek képviselőinek osztályideológiája határozza meg őket; másrészt arra, hogy a történeteszemlélet alakulása milyen elszakíthatatlan kapcsolatban van az osztályharcokkal és politikai küzdelmekkel.

Talán már így, első hallásra is világossá vált Cserepnyin definíciójának az a vonása, hogy a tudományos megismerés menetére épül és, kimondatlanul is, a kifejezetten tudományos művekre koncentrál. Bármennyire rokonszenves is ez a koncepció, amely ily módon elhárít minden vulgarizálási kísérletet a historiográfia felől, egyetlen vonatkozásban mégis korrekcióra szorul, (amit egyébként a szerző gyakorlatban már meg is tett) s ami már összefügg bizonyos módszertani kérdésekkel is. A történetírás története ugyanis számtalan példát ismer arra,

hogy a történetírás fejlődésének nagy lendületet, különösen nagy társadalmi mozgalmak idején, új gondolataik révén, éppen nem a hivatásos történészek adtak, nem a sokkötetes tudományos munkák szerzői, hanem a tudósok céhén kívül álló politikusok, publicisták. A francia és angol történetírásban is sok példa van erre. Az angol historiográfiában éppen a közelmúltban felfedezett lord Acton, akinek nevével egy egész korszakot jelölnek, tulajdonképpen egyetlen nagyobb munkát sem írt, de historiográfiai tanulmányait, leveleit, naplóját, a Cambridge Modern History kiadására vonatkozó terveit rendkívül lényegesnek tekintik az angol történetírás fejlődésében. A szovjet historiográfiai irodalom a gyakorlatban is rendszeresen foglalkozik a dekabristák, a forradalmi demokraták, a narodnyikok és a bolsevik forradalmárok történetfelfogásával. A felszabadulás előtti gyér magyar historiográfiai irodalom, amely oly sokakat megrótt publicisztikai vel-leitásaikért, nagyon is elismerte, sőt túl is értékelte például báró Kemény Zsigmond történeti-politikai írásainak jelentőségét. Ezért úgy gondolom nincs semmi kivetni való abban, ha mai historiográfiai irodalmunk is jelentőségüknek megfelelően értékeli-méltatja Vasvári Pál, Szabó Ervin vagy Révai József történetfelfogását, történeti koncepcióit, amelyek annyi új, termékeny gondolattal gazdagították történetírásunkat. Várkonyi Ágnes nagy historiográfiai munkájában is gyümölcsözően alkalmazza ezt a módszertani felismerést.

Hadd emeljünk ki ezzel kapcsolatban egy másik problémát, amely a historiográfia forrásbázisát érinti. Ez nemcsak nálunk, de a külföldi irodalomban is diskussziót váltott ki. Már Butterfield említett recenziójában hibáztatta, hogy Iggers nem mindig azt vizsgálja, hogy mi rejlik a *történeti anyag* tényleges kezelése mögött, nem mindig a nagy történeti munkákra koncentrálnak. Expressis verbis ki is fejezi: egy székfoglaló előadás, egy politikai írás, vagy akár egy történelem-elméleti értekezés sem lehet egy történész legjobb (vagy akár legrosszabb) tulajdonságai felfedezésének eszköze.

Ha itt a konkrét esettől elvonatkoztatunk, — hiszen Iggers nem szánta művét a német történetírás rendszeres történetének, s a recenzens inkább a kötet tartalmával kapcsolatos azonosítását viszi át módszerére, — a kérdés feltevésében számunkra is van meggondolandó mozzanat; a historiográfia elsődleges és másodlagos forrásainak kérdése, ami pl. a tudománytörténeti biográfiáknál különös érdeklődéssel bír. A historiográfus számára, úgy gondolom, mindig magának a történetírói alkotásnak van a legnagyobb jelentősége; vizsgálata középpontjában természetesen ennek kell állania. A levéltárak, a naplók, a feljegyzések, a biográfiai részletek itt csak annyiban nyernek fontosságot, amennyiben hozzájárulnak a mű keletkezéstörténetéhez és értelmezéséhez. Ellene lehetne vetni ennek a nézetnek, hogy régebben — mikor a történetírók még terjedelmes leveleket váltottak egymással, — egy-egy bizalmas levél többet elárult benső nézeteikről, mint valamennyi munkájuk. Ezeket mindenképpen fel kell használni; de a szerző módszerét, nézeteit mégis a műből kell megismerni, előbányászni, rekonstruálni, bármennyire nehéz is ez; s annál nehezebb, minél speciálisabb tárgyú munkáról van szó. S az is igaz, — s óvatosságra int a másodrendű forrásanyaggal kapcsolatban —, hogy a történettudományban is nem egyszer érvényesül a „realizmus diadala”: a műben a szerző nem egyszer „enged” az adatoknak, a felismert jelenségeknek és ezért mélyebbé és hitelesebbé válik pl. a társadalmi viszonyok ábrázolása, mint saját kora problematikájának értelmezése alkalmi írásaiban. Márki Sándor munkái például az ő progresszív történeteszméleteinek meggyőzőbb kifejezését nyújtják, mint ünnepi beszédei vagy elméleti eszmefuttatásai. Ennek a problémának, a historiográfia forráskérdésének

az is bizonyos időszerűséget kölcsönöz; hogy nálunk is, más szocialista országokban is, egyes historiográfusok, a polgári történetfelfogás elleni harc helyes célkitűzésétől vezetve, néha a dolog könnyebbik végét fogják meg, s néhány újságcikk vagy másodrangú forrásanyag alapján mondanak elszórt ítéletet olyan polgári irányzatokról, amelyek alaposabb, elmélyültebb elemzést, bírálatot vagy méltánylást érdemelnének. Egy-egy ilyen felületes támadás az ideológiai fronton dezorientál vagy — hogy a katonai kifejezéseknél maradjunk — szinte egy veszített ütközettel ér fel.

*

A történettudomány mai fejlődésében lehetetlen észre nem venni a történettudomány történetének térhódítását, más szóval a historiográfiai szemlélet terjedését. Félre nem ismerhető a történettudomány igénye saját fejlődésének, eddig megtett útjának alaposabb ismeretére, kritikus felülvizsgálatára, a mérleg elkészítésére. Georg Iggers említett könyve bizonyítéka annak, hogy a polgári történettudományban is vannak, akik szembe akarnak és tudnak nézni a múlttal, pl. a német historizmus nagyon is terhessé vált szellemi hagyatékával. A marxista történetírásban a historiográfiai igény azzal a törekvéssel ötvöződik, hogy saját múltjából tanulságokat merítve ösztönzést nyerjen elméleti és módszertani alapjainak elmélyítéséhez.

A polgári történetírásnak a historiográfia területén jelentős eredményei, nagy teljesítményei vannak; de ha Butterfield például olyan szívesen keresi, kutatja azt a szempontot, amelynek alkalmazásával — ahogyan kifejezi: *a történelmi mű mögé kerülve* — jobban ki tudja fejteni, mélyebben meg tudja érteni egy-egy történelmi mű keletkezésének körülményeit, indítékait, ki tudja fejteni legbensőbb mondanivalóját, — erre csak azt lehet felelni, hogy a kulcs ehhez a marxista historiográfia birtokában van. Csak azt nem szabad elfelejteni, hogy nem egyike a kész, a karikán levő kulcsoknak; mindenkinek magának kell, újra és újra, nem kis fáradság árán, egy-egy probléma megoldására kiformálni.

A felolvasásban említett fontosabb munkák, cikkek:

V. F. Aszmusz: Marx és a polgári historizmus. Gondolat, Bp. 1973. — H. Butterfield: Man on his Past. The Study of the History of Historical Scholarship. Cambridge University Press. 1969. — The Evolution of British Historiography, from Bacon to Namier. Ed by J. R. Hale The World Publishing Company. 1964. — Georg G. Iggers: The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present. 1968. Westleyen University. Uaz. németül: Deutsche Geschichtswissenschaft. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart. Deutscher Taschenbuch Verlag 1971. — H. Butterfield: The German Conception of History, by George G. Iggers. English Historical Review, 1971. 4. sz. 337—341. — Gunst Péter: A német historizmus kritikája. Valóság, 1973. 8. szám. — G. P. Gooch: History and historians in the Nineteenth Century. Longmans, Green and Co. Ltd. 1928. 4. kiadás. (Első kiad. 1913.) — M. V. Nyecskina: K. itogam diszkusszii o periodizácii isztorii szovjetszkoj isztorieszkoj nauki. Isztoria SzSzsZR. 1962. 2. sz. — L. V. Cserepnjin: Ruszszkaja isztoriográfia do XIX. veka. Moszkva, 1957. — A. M. Szaharov: Predmet i szoderzsanie univertzitetszkogo kursza isztoriográfii isztorii SzSzsZR. Voproszi Isztorii 1962. 8. sz. — R. Várkonyi Ágnes: A pozitivisták történet szemlélet a magyar történetírásban. I—II. Bp. Akadémiai Kiadó, 1973.